

4 NARODZINY MONARCHII STANOWEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób doszło do powstania systemu feudalnego?
2. Jak przebiegał proces kształtowania się warstwy rycerskiej?

■ PRZEMIANY SPOŁECZNE

Ustrój stanowy uformował się w efekcie długotrwałych przemian zachodzących w europejskich monarchiach patrymonialnych. W państwach tych wszechwładzę królewską od początku ograniczał współwładca w rządzeniu możnowładców – duchownych i świeckich. Właściwa dla większości monarchii patrymonialnych elekcyjność tronu, nawet jeśli była ceremonialna i zawężona do członków panującej dynastii, zmuszała władców do zabiegania o poparcie możnych. Z czasem upowszechniły się lenna i sformułowano dotyczące ich prawo, które zmieniło system władzy. Przesłała ona być przedmiotem arbitralnych decyzji, a stała się obiektem umowy. Rozwiązanie to nie było jeszcze ogólnopaństwowe – dotyczyło tylko umów między seniorami a wasalami. Te dwie strony o różnych uprawnieniach brały na siebie określone powinności oraz zobowiązywały się do przestrzegania ustalonych reguł. Spory rozstrzygały sądy złożone z **ławników** – delegowanych wasali. Seniorzy zachowywali władzę zwierzchnią, wasale zaś – bezpośrednią nad różnymi lennami, m.in. prowincjami, księstwami i hrabstwami. Zasada umowy i podziału uprawnień została rozwinięta w ustroju stanowym.

We wczesnym średniowieczu struktura społeczna zasadzała się na prostym schemacie podziału na ludzi wolnych i niewolnych lub możnych oraz ubogich. Jednak już na przełomie X i XI w. społeczeństwa dzielono na **wojowników** – *bellatores* (z łac. 'wojujący'), utożsamianych z rycerstwem, **duchownych** – *oratores* (z łac. 'modlący się') i **poddanych** – *laboratores* (z łac. 'pracujący') lub *aratores* (z łac. 'orzący', 'pracujący na roli'). Członkowie każdej z tych grup musieli wypełniać określone zadania: pierwsi bronili współobywateli, drudzy troszczyli się o ich religijność, a trzeci żywili. Ten wyidealizowany model średniowiecznego społeczeństwa powstał w środowisku intelektualistów z kręgów duchownych. Propagowano go poprzez kazania – stanowił jeden z argumentów uzasadniających działalność **ruchu pokoju bożego**, który miał

Hold lenny był uroczystą ceremonią publicznego złożenia przysięgi wierności seniorowi przez wasala. W trakcie obrzędu wasal klękał przed seniorem, wkładał swoje dłonie w jego ręce i zobowiązywał się do udzielenia mu pomocy w sytuacji zagrożenia. Następnie senior przekazywał wasalowi inwestyturę, czyli lenno.

■ miniatura, Francja, XV w.

przywrócić zgodę i jedność w świecie chrześcijańskim. Teologowie głosili, że porządek społeczny został ustanowiony przez Boga i z tej przyczyny jest słuszny oraz niezmienny.

Przełomowe znaczenie dla procesu zmiany ustroju patrymonialnego w stanowy miały reformy gregoriańskie. Kościół zażądał wówczas dla siebie autonomii. Domagano się, aby zasady jego działania, zwłaszcza w kwestiach kluczowych, takich jak nominacje biskupów i opatów, czy przestrzeganie dyscypliny przez duchownych, były regulowane prawem kanonicznym, a nie monarszym. Między XI a XIII w. reformy gregoriańskie wprowadzono w cesarstwie i poszczególnych monarchiach europejskich. W ten sposób Kościół uzyskał autonomię prawną. Duchowieństwo stało się zatem pierwszą grupą społeczną podlegającą tylko w ograniczonym stopniu prawu królewskiemu. Było to pierwsze odstępstwo od zasad monarchii patrymonialnej.

Średniowieczne społeczeństwo było podzielone na trzy grupy: rycerzy, duchownych oraz chłopów.

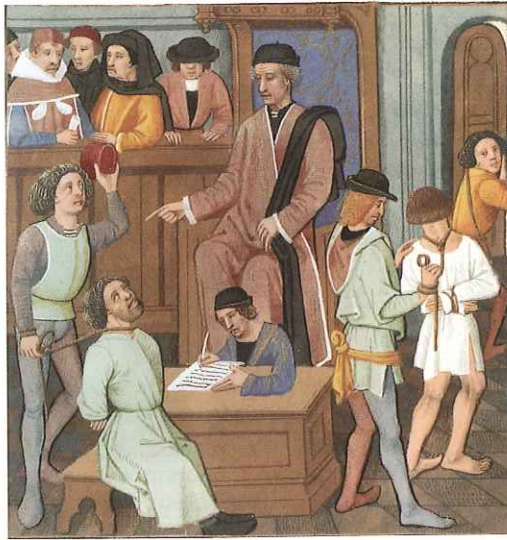
■ miniatura, Francja, XIII w.

■ KSZTAŁTOWANIE SIĘ STANÓW

Historycy do dziś spierają się o to, na ile trójdzielny model średniowiecznych społeczeństw odpowiadał rzeczywistości. Z pewnością upraszczał on realne podziały. Głównym powodem takiego stanu rzeczy było oddzielenie się od warstwy wiejskich poddanych mieszczaństwa, które zdobyło większy prestiż i lepszy status prawny. W tym czasie w całej Europie zachodziły – z różnym natężeniem – podobne procesy gospodarcze i społeczne. W ich wyniku ukształtowały się wielkie grupy społeczne: **możnowładztwo** i **rycerstwo**, **mieszczaństwo** oraz **chłopstwo**. Tak jak duchowieństwo, uzyskały one odrębne prawa i stały się stanami. W ten sposób między XI a XIII w. społeczeństwo feudalne, które składało się z seniorów, wasali oraz poddanych, przekształciło się w **społeczeństwo stanowe**. Każdy stan miał własne sądownictwo. Możliwością i rycerzom zagwarantowano dziedziczną własność majątków, odrębny samorząd ziemski, a także zwolnienia podatkowe. Narzucono im określone powinności wobec monarchii, m.in. konieczność udziału w pospolitym ruszeniu. W czasach kolonizacji również osadnicy wiejscy uzyskali lepsze prawa, które zaczęły później obowiązywać ogół poddanych. Należały do nich: dziedziczna dzierżawa gospodarstw, nienaruszalność ustalonej renty feudalnej, istnienie samorządu wiejskiego i swoboda migracji.

Szczególnie spektakularny był proces uniezależnienia się ludności miejskiej od władzy monarchów oraz wielkich właścicieli ziemskich. Od końca XI w. liczne odradzające się lub nowe ośrodki uzyskiwały prawa miejskie, które gwarantowały własność i określały wzajemne zobowiązania mieszkańców, a także regulowały działalność gospodarczą, precyzowały zasady powoływania oraz kompetencje władz samorządowych i sądów miejskich. Mieszczanie mieli zapewnioną wolność osobistą. Tworzyli wspólnotę obywatelską, nazywaną komuną miejską. Kto mieszkał w mieście przynajmniej rok i jeden dzień, mógł się ubiegać o przyznanie praw miejskich, a zatem o przyjęcie do tej społeczności. Późniejsi historycy przypisali średniowiecznym mieszczanom dumne stwierdzenie, że *miejskie powietrze czyni wolnym*.

Porządek stanowy charakteryzowały hierarchiczność i statyczność. Przynależność do poszczególnych stanów, z wyjątkiem duchowieństwa, podlegała dziedziczeniu. Zmiany stanu zdarzały się jedynie w szczególnych sytuacjach. Można było np. zostać **nobilitowanym**, czyli wyniesionym z niższej grupy społecznej do stanu szlacheckiego. Początkowo szlachectwo nadawali monarchowie. W późnym średniowieczu, gdy nastąpił rozwój parlamentaryzmu,

Sredniowieczni sędziowie podczas wydawania wyroków kierowali się obowiązującym prawem zwyczajowym lub – o ile takie już w danym kraju istniało – prawem spisanim. Sądownictwo w tej epoce było odrębne dla każdego ze stanów – w odmienny sposób sądzono i karano oskarżonych pochodzących z rodu rycerskiego, a w inny – chłopów lub mieszczan.

■ *miniatura, Francja, XV w.*

decyzję taką musiały zatwierdzić zgromadzenia stanowe. Awans społeczny uzyskiwano również dzięki migracji ze wsi do miast. Po otrzymaniu obywatelstwa danego miasta chłopci stawali się mieszczanami. Hierarchiami kościelnymi mianowano ludzi wywodzących się głównie z możnowładztwa. Wykształcenie, walory intelektualne czy zasługi jedynie w wyjątkowych sytuacjach otwierały dostęp do tych godności.

■ POWSTANIE REPREZENTACJI STANOWEJ

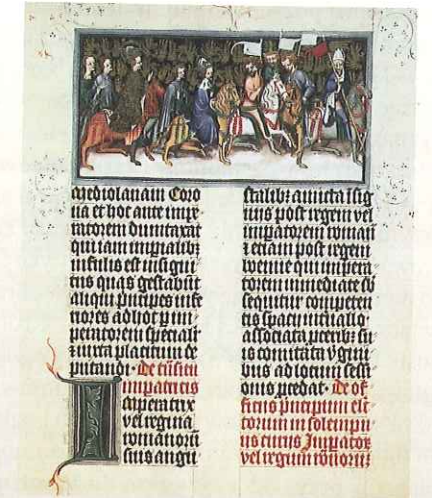
Od końca XII w. we wszystkich monarchiach europejskich członkowie elit społeczeństw stanowych (duchowni, możnowładcy i rycerze) oraz bogaci mieszczanie zaczęli domagać się zagwarantowania im nabytych praw. Żądali nie tylko niezależnego sądownictwa i samorządu stanowego, lecz także udziału w rządzeniu państwem, m.in. możliwości współdecydowania o podatkach i nowych prawach oraz kontroli polityki władcy. Podstawę prawną tych roszczeń stanowiła wywodząca się z prawa rzymskiego zasada: *Co wszystkich dotyczy, przez wszystkich powinno zostać rozpatrzone i przyjęte*, zamieszczona w *Kodeksie Justyniana*. W XII w. prawnicy kościelni (kanoniści) zaczęli ją wykorzystywać do umotywowania roszczeń Kościoła dotyczących autonomii prawnej. Rozpropagował ją papież Innocenty III. Od XIII w. stosowano ją także w polityce świeckiej. Powołali się na nią m.in. cesarz Fryderyk II (przy organizowaniu na swoim dworze zjazdu przygotowawczego przed krucjatą w 1222 r.) oraz władca Niemiec Rudolf I Habsburg, kiedy zwoływał sejm w 1274 r. Średniowieczny uczyony **Marsyliusz z Padwy** w traktacie *Defensor pacis* wywiódł z tej zasady tezę, że każde prawo powinno być tworzone w zgodzie z wolą ludu i stanowione przez reprezentację obywateli. W podobnym kierunku szły rozważania jednego z najwybitniejszych myślicieli XIV w., Wilhelma Ockhama, na temat zgromadzenia parlamentarnego oraz soboru chrześcijańskiego. Ockham podkreślał, że ogół ludności nie może uczestniczyć w tego typu obradach, a zatem konieczność wyboru jego przedstawicieli. Pod koniec średniowiecza szlachta polska zawarła tę ideę w słynnej formule: *nic o nas bez nas*.

W sytuacji nacisku poszczególnych grup społecznych władcy średniowieczni ustępowali i zawierali z nimi zbiorowe układy. Nadawali poszczególnym stanom **przywileje generalne**, którymi ograniczali swoją władzę, dopuszczając do współrządzenia uprzywilejowane grupy: możnowładztwo, rycerstwo, duchowieństwo i mieszczaństwo. Między XIII a XV w. we wszystkich państwach europejskich zaczęły funkcjonować zgromadzenia stanowe.

■ Początki reprezentacji stanowej

Proces tworzenia reprezentacji stanowej w wielu monarchiach europejskich przebiegał podobnie. Władcy ogłaszali przywileje generalne, a elity możnowładcze dążyły do zdobycia trwałej kontroli nad radą królewską. Po osiągnięciu tego celu przekształcono ją w izbę wyższą parlamentu (Izbę Lordów, senat). Izbę niższą tworzyli delegaci wybierani spośród rycerstwa w prowincjach i delegaci miast. Udział tych ostatnich w sprawowaniu władzy był istotny w krajach zurbanizowanych, w których mieszczaństwo miało silną pozycję ekonomiczną, a ograniczony np. w Polsce. Parlamenty stały się częścią systemu władzy monarchii stanowej. Współuczestniczyły w podejmowaniu najważniejszych decyzji, takich jak uchwalanie podatków czy tworzenie nowych praw. W Niemczech powstał Hofstag, od XV w. nazywany Reichstagem. W Hiszpanii działały Kortezy, w Szwecji – Riksdag, a w Danii – Landsting. W większości krajów, w których powstawały parlamenty, możnowładcy zastrzeżli sobie na wzór angielski prawo do wystąpienia przeciwko monarchom łamiącym porozumienia. Zgodził się na to m.in. król Węgier Andrzej II w 1222 r. oraz władca Czech Jan Luksemburczyk w 1331 r.

? Jaki był mechanizm powstawania reprezentacji stanowej w monarchiach europejskich?

Złota bulla Karola IV z 1356 r. wprowadza reformę ustroju Rzeszy Niemieckiej. Powołano siedmiu elektorów, którzy po śmierci władcy Niemiec mieli wybierać jego następcę. Byli to trzej najwyżsi rangą duchowni: arcybiskupi Moguncji, Kolonii i Trewiru, a także świeccy władcy Czech, Saksonii, Palatynatu i Brandenburgii. Do ich uprawnień należało również wnoszenie projektów ustaw do sejmiku Rzeszy.

■ *dokument, Niemcy, XIV w.*

Najstarszy znany przywilej generalny nadał w **1188 r.** król Leónu **Alfons I**. Dokument ten jest nazywany **Wielką Kartą Leónu**. Władca zobowiązał się w nim, że w sprawach wojny i pokoju – nakładania podatków, zwoływania pospolitego ruszenia, polityki zagranicznej – będzie się kierował radami biskupów, rycerzy oraz ludzi cieszących się autorytetem. Na zwoływane na podstawie tego przywileju zjazdy wysyłały swoich przedstawicieli także miasta. **Kortezy**, czyli parlament stanowy, który wyłonił się z tych zgromadzeń, dały nazwę **Kortezom Generalnym** – parlamentowi Hiszpanii.

■ MONARCHIA STANOWA W ANGLII

Jednym z pierwszych państw, w których na skutek przemian powstała **monarchia stanowa**, była Anglia. W XII w. temu sprawnie zorganizowanemu królestwu udało się uniknąć powszechnego w owym czasie rozdrobnienia feudalnego. Utrzymanie silnej władzy królewskiej leżało bowiem w interesie rycerzy normandzkich, stanowiących mniejszość w społeczeństwie anglosaskim. Skarbiec monarszy zasilany podatkami – służbę rycerską królewskich lenników zamieniono wtedy na odpowiednie świadczenia pieniężne. Kraj regularnie objeżdżali królewscy sędziowie. Wydawali oni wyroki na podstawie precedensów, czyli rozstrzygnięć podobnych spraw. Król w trakcie sprawowania władzy konsultował się z członkami swojej rady, w której skład wchodził wybrani możnowładcy – duchowni i świeccy.

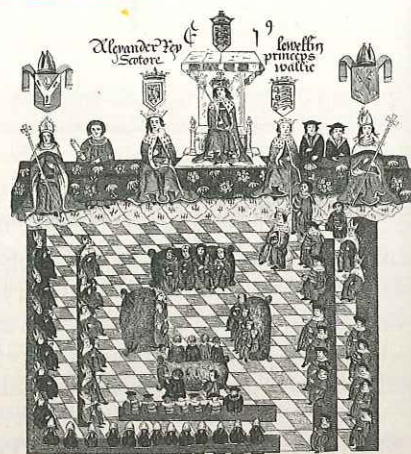
Po wygaśnięciu dynastii normańskiej rządy w Anglii objęli **Plantageneci**. Oni także dążyli do wzmocnienia pozycji monarchy. Jednak próba ograniczenia kompetencji duchownych i nałożenie podatków na dobra kościelne doprowadziły do konfliktu między królem **Henrykiem II** (1154–1189 r.) a arcybiskupem Canterbury, kanclerzem Anglii **Tomaszem Becketem**. Zamordowanie tego hierarchy kościelnego spowodowało bunt możnych, którzy zmusili władcę do przyznania duchowieństwu immunitetów sądowego oraz skarbowego. Dalsze osłabienie pozycji monarchów nastąpiło w czasie rządów **Ryszarda Lwie Serce** (1189–1199 r.) – syna i następcy Henryka II. Władca ten angażował się głównie w wyprawy krzyżowe. Doprowadził do olbrzymiego zadłużenia kraju. Jego brat i sukcesor, **Jan bez Ziemi** (1199–1216 r.), próbował wprowadzić bardziej restrykcyjną politykę fiskalną, co wywołało sprzeciw Kościoła i możnych. Jego nieudolna polityka wobec papieża oraz przegrany konflikt z Francją wywołały bunt możnowładców. Ich wojska zajęły Londyn. Król musiał zgodzić się na warunki stanów i w **1215 r.** ogłosił **Wielką Kartę Swobód** (łac. *Magna Charta Libertatum*). Ograniczyła ona skarbową i sądową władzę monarchy, określiła uprawnienia możnowładców – duchownych i świeckich, a także swobody stanów niższych. Syn i następca Jana bez Ziemi, **Henryk III**, nie respektował tego układu i doprowadził do wojny domowej. Opozycja odniosła chwilowe zwycięstwo nad królem. Jej przywódca, **Szymon de Montfort**, w **1264 r.** zwołał pierwszy w historii parlament. Zgromadzenie składało się z poszerzonej rady królewskiej, delegatów wybranych spośród rycerstwa w hrabstwach oraz przedstawicieli miast. Pomimo przegranej buntowników władcy Anglii uznali tę ideę za słuszną i zaczęli zwoływać posiedzenia parlamentu (początkowo nieregularnie). W **1295 r.** król **Edward I** zwołał tzw. **parlament wzorcowy**, po raz pierwszy składający się z dwóch odrębnych zgromadzeń: **Izby Lordów** oraz **Izby Gmin**. Kontrolowały one politykę władcy, decydowały wraz z nim o podatkach i uchwały nowe prawa.

Parlament angielski

Powstały w XIII w. parlament angielski w pełni ukształtował się dopiero w następnym stuleciu. Skład pierwszej Izby Lordów (izby wyższej) był stały, a jej członkowie – biskupi i możnowładcy, czyli bezpośredni lennicy królewscy – nie pochodzili z wyboru. Izbę Gmin (izbę niższą) tworzyli wybierani w hrabstwach przedstawiciele niższego rycerstwa oraz mieszczaństwo z ośrodków, którym nadano odpowiedni przywilej. Musieli oni posiadać majątki określonej wielkości. Zakres władzy parlamentu kształtował się stopniowo. Początkowo miał on jedynie uprawnienia dotyczące ustalania podatków, ale już od XIV w. zatwierdzał również projekty ustaw. Czuwał też nad działalnością urzędników królewskich.

Ukształtowany w średniowieczu parlament angielski w swoim zasadniczym kształcie istnieje do dziś. O jego trwałości zadecydowało przede wszystkim to, że władcom nigdy nie udało się odebrać mu monopolu na uchwalanie podatków.

? Jakie uprawnienia miał parlament angielski w średniowieczu?

Angielski parlament wzorcowy, który obradował w 1295 r., okazał się przełomowy dla parlamentaryzmu w Anglii. Oprócz króla i lordów, czyli baronów oraz najwyższych duchownych, po raz pierwszy w historii w jego posiedzeniach wzięli udział przedstawiciele rycerstwa z 37 angielskich hrabstw. Król Edward I zwołał parlament w takim składzie, aby uzyskać zgodę na pobieranie podatków niezbędnych do prowadzenia wojen.

■ ilustracja, Anglia, XVI w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WIELKA KARTA SWOBÓD

Jednym z najsłynniejszych przywilejów w historii jest *Wielka Karta Swobód*, stanowiąca umowę między władcą a jego wasalami. Podpisując ten dokument, Jan bez Ziemi zobowiązał się nie nakładać na poddanych nowych podatków bez zgody rady królewskiej, tworzonej przez biskupów, a także bezpośrednich wasali władcy (książąt i baronów). Ponadto potwierdził przywileje Londynu oraz innych miast. Niezwykle istotne było również oświadczenie, że żaden człowiek nie zostanie pozbawiony majątku ani wygnany z kraju bez wyroku sądu stanowego – sądu parów, w którym mieli zasiadać ławnicy równi mu stanem. Nieprzestrzeganie tych przywilejów mogło spowodować wypowiedzenie posłuszeństwa królowi przez radę 25 baronów. Teoretycznie *Wielka Karta Swobód* miała chronić przedstawicieli wszystkich stanów. Jednak w rzeczywistości jej zapisy dotyczyły tylko właścicieli największych majątków, mogących wpływać na decyzje władcy. Blokowały np. podnoszenie podatków nakładanych na możnowładców, podczas gdy przedstawicielom niższych stanów nadal można było zwiększać obciążenia.

Wielka Karta Swobód, wydana w 1215 r., stała się w następnym stuleciu fundamentem porządku konstytucyjnego i gwarancją wolności obywatelskich w Anglii. Badacze widzą w niej także źródło obecnie obowiązujących praw człowieka. Jednak swobody przysługiwały wówczas tylko wyższym stanom społecznym.

■ dokument, Anglia, XIII w.

1. Uczyniliśmy [...] to ustępstwo dla Boga i nieniejszym dokumentem naszym zatwierdziliśmy na wieki za siebie i za dziedziców naszych, by Kościół angielski był wolny i miał prawa swoje pełne i wolności swoje nienaruszone [...].

16. Nikt nie ma być pociągany do pełnienia rozleglejszych obowiązków z lenna rycerskiego lub z innego wolnego lenna, niż się z nich należy.

17. Sądy w sprawach cywilnych nie mają się stosować do miejsca pobytu naszego dworu, lecz należy je odprawiać w pewnym oznaczonym miejscu [...].

39. Żaden wolny człowiek nie ma być pojmany ani uwięziony, albo wyrzucony z posiadłości, albo proskrybowany, ani wygnany lub innym sposobem pognębiony [...], jak tylko na podstawie legalnego wyroku równych jemu albo na podstawie prawa ziemskiego. [...]

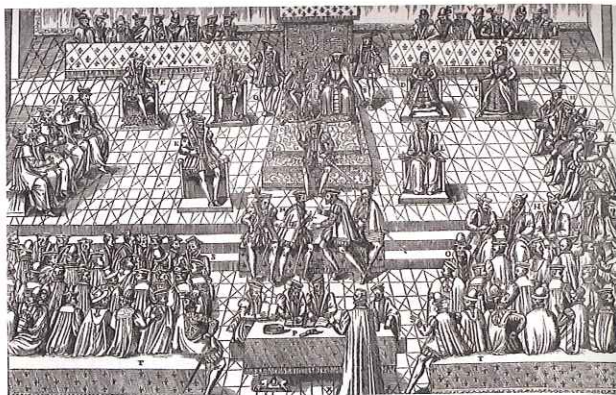
Źródło: J. Garbacik, K. Pieradzka, *Teksty źródłowe do nauki historii powszechnej wieków średnich*, Kraków 1951, s. 66–69.

? PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

1. Wymień prawa przyznane przez Jana bez Ziemi wolnym poddanym.
2. Wyjaśnij, dlaczego w dokumencie dokładnie opisano prawa kupców.

■ STANY GENERALNE WE FRANCJI

Początki parlamentaryzmu we Francji przypadają na czasy panowania **Filipa IV Pięknego** (1285–1314 r.). Władca ten konsekwentnie dążył do zwiększania swoich wpływów. Prowadził długotrwałe walki z Anglią i Flandrią, co znacznie uszczupliło zasoby jego skarbcza. Aby zaradzić tym problemom, królewscy prawnicy wypracowali i ogłosili **zasadę suwerenności monarchii**. Zgodnie z nią władca nie podlegał ani papieżowi, ani cesarzowi. Nikt w państwie nie miał prawa umniejszać jego władzy. Królowi była podporządkowana cała ludność, dzięki czemu mógł on nałożyć nowe podatki nawet na duchowieństwo. Zmiany te doprowadziły do konfliktu monarchy z papieżem, zakończony zwycięstwem Filipa Pięknego, którego poparło francuskie społeczeństwo (łącznie z duchowieństwem).

Stany Generalne stanowiły reprezentację najważniejszych warstw społecznych średniowiecznej Francji: szlachty, duchowieństwa i mieszczaństwa. Podział ten utrzymał się w społeczeństwie tego kraju aż do Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

■ rycina, Francja, XVI w.

W 1302 r. przedstawiciele poszczególnych stanów wyrazili pełną aprobatę dla poczynań swojego władcy podczas zebrania w katedrze Notre Dame w Paryżu. Przybyli tam na polecenie Filipa, a zgromadzenie to – **Stany Generalne** – można uznać za parlament. W jego skład weszli reprezentanci szlachty, duchowieństwa oraz mieszczaństwa (tzw. stanu trzeciego). Każda z tych grup tworzyła odrębną izbę – obradowały one i głosowały osobno. Kompetencje całego zgromadzenia nie były dokładnie określone. Przyjęto jednak, że musi ono wyrazić zgodę na podniesienie podatków.

Przyczynę wstrzymania rozwoju parlamentaryzmu francuskiego stanowiła zgoda Stanów Generalnych na pobieranie przez urzędników stałych świadczeń podatkowych. W tej sytuacji zgromadzenie nie było już władcy potrzebne i straciło znaczenie. W XIV i XV w. zwoływano je sporadycznie i nie dopuszczano go do współrządzenia. Pozostało jedynie organem doradczym.

ĆWICZENIA

1. Omów proces kształtowania się stanów w średniowiecznej Europie.
2. Podaj okoliczności utworzenia monarchii stanowej.
3. Wyjaśnij, jak doszło do powstania reprezentacji stanowej w monarchiach europejskich.
4. Przedstaw proces kształtowania się angielskiego parlamentu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H.D. Heimann, *Wprowadzenie do historii średniowiecznej*, Toruń 1999.
J.H. Mundy, *Europa średniowieczna 1150–1309*, Warszawa 2001.